

ЦІННІСНА ПІДТРИМКА ОСОБИСТІСНОГО РОСТУ

Особистісний ріст, на наш погляд, – це результат реалізації людиною правильно обраних стратегій досягнення визнання. Маються на увазі стратегії, які пов'язані зі взаємодопомогою, співтворчістю, забезпеченням умов для розвитку людей із контактного оточення, підтримкою, поцінуванням тощо. У результаті такого підходу людина постійно розширює межі свого інтерсуб'єктного впливу, набуває все нових і нових можливостей для подальшого розвитку разом із іншими людьми. Конкуренція, приниження, недооцінка значимості людей з контактного оточення, переоцінка власної значимості, орієнтація на стосунки, а не на діяльність, відмова від розвитку власних здібностей – це приклади деструктивних стратегій, які руйнують соціальні зв'язки людини і стримують її особистісний ріст.

Як конструктивні, так і деструктивні стратегії закріплюються в свідомості людини у вигляді системи цінностей. На суб'єктивному рівні, цінності – це повторювані стратегії діяльності, що сприяли досягненню успіху. У руслі суб'єктно-ціннісного аналізу успіх пов'язується з реалізацією потреби у визнанні. Виникає парадокс: деструктивні стратегії, тобто ті, які ведуть до депривації домагань визнання, нерідко стають життєвими цінностями людини. Насправді це є результатом інтерпретації людиною причин своїх успіхів і невдач, яка не завжди буває адекватною. Крім цього, емоційна регуляція діяльності при нерозвинутій рефлексії може підкріплювати деструктивні стратегії і навіть формувати емоційну спрямованість, яка йде врозріз із особистісним ростом. Отже, у просторі

суб'єктивності цінності мають для людини позитивну значимість, а об'єктивно нерідко виявляються саморуйнівними.

Необхідність надання людині, що потрапила у скрутну ситуацію, пов'язану зі життєвими і психологічними кризами, психологічної підтримки вже є не предметом наукових суперечок, а предметом активної роботи психіатрів, психотерапевтів, соціальних працівників тощо. Наповненість терміну „психологічна підтримка” змінюється в залежності від того, кому вона надається і хто її надає. Це ж стосується і методів цієї підтримки. В основному йдеться про психологічну і соціально-психологічну підтримку людей, які перенесли катастрофи, стихійні лиха, людей зі психічними захворюваннями, наркозалежних, ВІЛ-інфікованих тощо. Але буває багато випадків, коли особистісний ріст людини блокується її власною бездіяльністю чи саморуйнівною діяльністю. В руслі суб'єктно-ціннісного підходу, який нами розробляється, виділяється ціннісна підтримка як один із різновидів підтримки психологічної.

233

Тезисно окреслимо сутність нашого розуміння цінностей і ціннісної підтримки:

- 1) особистісні цінності складають основу свідомої регуляції людиною напрямків власного розвитку;
- 2) особистісні цінності відображають своєрідний життєвий шлях кожної людини і усвідомлені успішні стратегії досягнення визнання;
- 3) методика вивчення ціннісної свідомості (МВЦС), яка розробляється нами, дає можливість виявити ціннісні утворення різного рівня значимості (випадкові ціннісні конструкти, декларовані цінності, особистісні цінності) і різної структурної належності (діяльнісні, моральнісні, суб'єктні цінності);
- 4) індикаторами стану ціннісної свідомості і регуляторами напрямків її розвитку є суб'єктні цінності, які, як показує факторне моделювання, є своєрідним об'єднанням високозначимих моральнісних і діяльнісних

конструктів, що корелюють між собою, іншими словами, є значимим для людини поєднанням дієво-операційних і ціннісно-мотиваційних компонентів активності;

- 5) відсутність суб'єктних цінностей у різних варіантах (переважання діяльнісних чи моральнісних цінностей, неможливість факторизації чи низька значимість виділених ціннісних конструктів тощо) є ознакою ціннісної кризи і підставою для застосування ціннісної підтримки;
- 6) ціннісна підтримка застосовується і у тих випадках, коли ціннісна свідомість конфліктна, тобто існують високозначимі ціннісні конструкти, які мають високу обернену кореляцію із суб'єктними, або ж окремими діяльнісними чи моральнісними цінностями;
- 7) здійснення ціннісної підтримки спирається на розвиток всіх видів рефлексії людини: *соціальної*, яка спрямована на виділення референтних осіб і усвідомлення ціннісних засад їх референтності; *діяльнісної*, яка спрямована на аналіз та усвідомлення власних дій, операцій, в тому числі й мислительних, які ведуть до визнання; *творчої рефлексії*, яка спрямована на виділення у кожній діяльності таких компонентів, які дозволяють одночасно повніше проявитися індивідуальному стилю діяльності й усунути ті моменти, які ведуть до конкурентної конфронтації;
- 8) ціннісна підтримка надається в контексті розвитку життєвого світу людини, продовження її реально існуючих стосунків і вдосконалення реально існуючих діяльностей;
- 9) одним із засобів ціннісної підтримки є вдосконалення ціннісного обміну людини з іншими людьми шляхом збагачення ціннісних сфер суб'єктів обміну і засобів (діяльнісних, вербальних тощо) для взаємного поцінування досягнень.

Таким чином, **ціннісна підтримка** – це система психологічного впливу, яка спрямована на розвиток і стабілізацію суб'єктних цінностей

особистості, реалізації нею потреби у визнанні шляхом розвитку її здібностей, соціальних стосунків та рефлексії.

Оскільки ціннісна підтримка охоплює різні грані розвитку особистості, то виникає потреба віднайти точки дотику у різних аспектів впливу, виробити і окреслити методичні процедури. Частково це уже зроблено нами [5], але є ще чимало аспектів, які ще потребують теоретичного аналізу й експериментальної перевірки. Завдання цієї статті – виділити основні особливості ціннісної підтримки, які мають теоретико-методологічне значення і визначають напрямки подальших досліджень.

Ціннісна підтримка розвитку здібностей. Особливість нашого розуміння ціннісної регуляції полягає в тому, що вона розглядається у тісному зв'язку з розвитком здібностей. На відміну від знань, умінь і навичок, які дають можливість задовольнити потребу у визнанні в окремих життєвих ситуаціях, здібності є транситуаційними утвореннями, більш гнучкими, адаптивнішими. Знання, уміння й навички є скоріше побічним продуктом реалізації здібностей в окремих життєвих ситуаціях. Як транситуаційні утворення, здібності беруть участь у виробленні стратегій діяльності, а у випадку успішних повторюваних стратегій, входять у структуру цінностей.

Особливе місце в структурі здібностей посідають творчі здібності. Ми розглядаємо їх як особистісно-ціннісну надбудову над дієво-операційними компонентами здібностей. Це відрізняє творчі здібності від креативності. Коли розглядати творчі здібності в динаміці, стає зрозуміло, що креативність, як здатність народжувати нові ідеї, зв'язки, бачення ситуації (*що робити?*), може набути конструктивних рис тільки у поєднанні з дієво-операційним компонентом (*як робити?*). Здебільшого, продуктивна креативність є не передумовою творчих досягнень, а результатом розвитку дієво-операційних і соціальних компонентів діяльності та їх особистісно-ціннісної рефлексії. Одна із сутнісних ознак творчих здібностей – це їх здатність переводити конфліктну конкуренцію людей, які займаються однією й тією ж діяльністю,

у взаємне поцінування досягнень (для кого робити). Творчість забезпечує безкінечну варіативність досягнень в одній і тій же діяльності та створює нішу для особистісного росту кожній людині.

Одним із найпоширеніших випадків ціннісних криз є кризи, пов'язані з тим, що людині не вистачає діяльнісних ресурсів для досягнення тих результатів, які б забезпечили їй визнання і поцінування з боку оточення. Людина ніби зупиняє розвиток здібностей, особливо творчих здібностей, вона ніби консервує досягнення, поміж тим, як її референтне оточення рухається вперед. Навіть у тих випадках, коли „законсервовані” досягнення є

235

ще продуктивними, їх потенціал для поцінування знижується. Наші дослідження показують, що творчі досягнення, навіть незначні, навіть такі, які ще не мають утилітарного значення, мають значно вищий потенціал для поцінування і, схоже, що це їх іманентна властивість.

Один із напрямків ціннісної підтримки особистісного росту – це ціннісна підтримка розвитку здібностей. Людина, яка прагне зростати особистісно, має вміти рефлексувати свою діяльність, виділяти особливості своїх здібностей, особливо творчих здібностей, і розуміти, що без їх розвитку особистісний ріст неможливий.

Ціннісна підтримка і віковий розвиток особистості. Навряд чи варто заперечувати відоме положення про те, що з віком особистісна автономність людини зростає. Однак, варто пам'ятати й інше – з віком залежність людини від соціального оточення не зникає, вона набуває нових форм, іншого змістового наповнення і регулюється інакшими психологічними механізмами. Для періоду становлення особистості, коли ще вікові особливості беруть верх над індивідуальними (дитинство, підлітковий і юнацький вік), продуктивною концепцією для здійснення ціннісної підтримки є концепція провідної діяльності (Л.С. Виготський, Д.Б. Ельконін, Д.І. Фельдштейн). Типовими ситуаціями, в яких необхідна ціннісна підтримка, є ситуації відхилення від вікових норм, які супроводжуються

розузгодженням рольових очікувань, наростанням проблем, пов'язаних із соціальною дезадаптованістю особистості. Широко відомі проблеми, які пов'язані із соціальним відривом обдарованих дітей від своїх ровесників. Причини цього відриву – безперечно ціннісні. Це означає, що ціннісна підтримка має бути спрямована на зміну характеру стосунків, на ціннісно-соціальну реадаптацію особистості. Ціннісна підтримка соціальних компонентів ціннісної свідомості необхідна й у дошкільному віці, який сензитивний для засвоєння правил соціальної взаємодії, і в підлітковому, де розвивається соціальна рефлексія. На підтримку діяльнісних компонентів потрібно звертати увагу у молодшому шкільному та в юнацькому віці з метою включення їх у структуру суб'єктних цінностей.

Ціннісна підтримка для більшості дітей має бути спрямована на забезпечення включеності їх у провідну діяльність свого віку, а для тих, для яких це неможливо, хоча б на знаходження місця у тій соціальній ситуації розвитку, яка задається для того чи іншого віку.

Ціннісна підтримка і мотивація діяльності. Більшість ціннісних криз супроводжується втратою мотивації. Методика вивчення ціннісної свідомості дає можливість реконструювати зміни у системі цінностей особистості і на цій основі відтворити мотиви окремих вчинків. Ми виходимо з того, що

236

ціннісна свідомість є вищою психологічною інстанцією, яка регулює поведінку людини. Стабільність особистісних цінностей, їх диспозиційність обумовлюється тим, що вони відображають різні аспекти діяльності людини, з одного боку, і мають стійкі внутрішні зв'язки між собою, – з іншого. У мотивуванні окремих дій бере участь певною мірою вся система цінностей. Мотив ми розглядаємо як результат зіставлення ціннісної свідомості особистості з особливостями життєвої ситуації. Отже, не лише об'єктивні життєві складнощі, а й недостатність власного ціннісного ресурсу людини можуть стати причиною втрати мотивації. Наші дослідження показують, що саме поступові деструктивні зміни у ціннісній свідомості і, відповідно, зміни

характеру мотивації є причинами такого явища, яке ми назвали *феномен втрати обдарованості*.

Наша методика дозволяє виявляти кризові явища у ціннісній свідомості ще на початку їх зародження і здійснювати ціннісну підтримку тоді, коли ціннісна криза ще не стала глобальною, а в деяких випадках, таких, як втрата обдарованості, і незворотною.

Ціннісна підтримка рефлексії. Дослідження, проведені нами і нашими співробітниками, показують значні відмінності між творчо обдарованими і пересічними людьми, які стосуються їх рефлексивних можливостей. Йдеться насамперед про ціннісну когнітивну складність, яка полягає у більшій кількості ціннісних конструктів у обдарованих людей, і, відповідно, більших можливостях їх рефлексивної діяльності. У пересічних людей більшою мірою виражена дія механізмів психологічного захисту, яка утруднює рефлексію чужих і власних досягнень, здібностей і стосунків.

Методика вивчення динамічних характеристик здібностей, що розробляється нами у руслі проекту фонду фундаментальних досліджень „Творчість як засіб особистісного росту та гармонізації людських стосунків”, спрямована на дослідження і розвиток рефлексії. На відміну від МВЦС, вона простіша у використанні і може застосовуватися практичними психологами за умови проходження ними короткого навчального курсу. Запитання, які пропонуються досліджуванним, спрямовані на виявлення їх вмінь, на рефлексію розумових дій і операцій, на встановлення зв'язку між характером їх вмінь, здібностей, особистісних якостей і визнанням з боку референтних осіб. Дослідження показали, що з певними модифікаціями методика є ефективною для дослідження і розвитку рефлексії на широкому віковому діапазоні: від дошкільного віку до дорослості [5].

Ціннісна підтримка соціальних стосунків. Розвиток здібностей, як основа особистісного росту, часто блокується індіферентним, а іноді й ворожим ставленням контактного соціального оточення. Однією із умов

особистісного росту є створення особливого соціального клімату, який сприяв би розвитку здібностей. Цей підхід певною мірою реалізовано у

237

концепції програми розвитку здібностей та обдарованості „Три кроки”, яка спрямована на забезпечення особистісного росту в системі освіти. Психологічна суть нашого підходу полягає в тому, що стосунки між людьми пропонується налагоджувати через розвиток здібностей і взаємне поцінування досягнень. При цьому робляться застереження щодо ранньої профілізації та фіксації людини на розвитку якихось одних здібностей і, навпаки, пропонується будувати програму особистісного росту в умовах навчальної діяльності через розвиток здібностей і досягнення високих результатів по чергово у багатьох видах діяльності.

Безумовно, що з метою ціннісної підтримки соціальних стосунків можуть бути використані й інші методи та методики, які довели свою ефективність. Це різні види соціально-психологічних тренінгів, тренінги сензитивності, спілкування тощо. Але особливістю підходу, який реалізовується в наших дослідженнях, залишається можливість контролю змін, які відбуваються, з допомогою факторного моделювання ціннісної свідомості.

Ціннісна підтримка при конфліктності ціннісної свідомості. Моделі ціннісної свідомості, які створюються з допомогою МВЦС, можна означити як *факторно-семантичні*. Вони дають змогу не лише групувати ціннісні конструкти у окремі фактори, визначати факторну вагу цінностей, а й встановлювати їх семантичне наповнення через кореляційні зв'язки з іншими цінностями. Семантичний аналіз може бути поглиблений через включення в нього носіїв цінностей, окремих життєвих подій і протилежних полюсів конструктів, отриманих у процедурах МВЦС, які передують факторному моделюванню. Факторно-семантичне моделювання дозволяє виділити два види конфліктів ціннісної свідомості: *змістові і формальні*.

Змістовим конфліктом ми називаємо випадки, коли на факторно-семантичній моделі розташовуються поряд, а отже, й мають високий кореляційний зв'язок, ціннісні конструкти, які за змістом, а іноді навіть і за модальністю, є несумісними. Як правило, при застосуванні поглибленого семантичного аналізу найчастіше виявляється, що ці відмінності пояснюються індивідуальними особливостями смислу, який кожна людина вкладає у те чи інше поняття. Лише незначна частина таких випадків пов'язана з перцептивними і смисловими деформаціями ціннісної свідомості. Ознаками формальних конфліктів є розташування ціннісних конструктів у різних квадрантах двомірної факторно-семантичної моделі.

Загалом, для безконфліктної ціннісної свідомості характерний так званий феномен одного квадранта [4]. При цьому виділяються ядерні утворення – суб'єктні цінності, складові яких, хоча й відносяться до двох різних факторів (діяльнісних та моральнісних цінностей), але мають тісні

238

кореляційні зв'язки між собою. Це свідчить про єдність і несуперечливість ціннісної свідомості. Якщо ж у факторно-семантичній моделі з'являються конструкти в інших квадрантах, то це означає, що є групи цінностей, які мають значимі обернені кореляційні зв'язки, іншими словами, є суперечливими, протилежними, конфліктними. Як правило, носіями цих цінностей є окремі референтні для людини особи, які за своїми цінностями не вписуються у загальний ряд контактного референтного оточення.

Оскільки класифікація випадків ціннісної конфліктності не входить до проблем, які аналізуються у цій статті, обмежимося короткою характеристикою чотирьох видів ціннісних конфліктів.

Випадковою конфліктністю можна назвати ті випадки, коли ціннісні конструкти, які мають негативну кореляцію з основними цінностями, характеризуються низькими факторними навантаженнями, є випадковими і їх можна не брати до уваги.

Діяльнісні ціннісні конфлікти у більшості випадків не є деструктивними. Вони, як правило, відображають *ситуацію вагання*, пов'язану з вибором способів чи стратегій діяльності. Але в деяких випадках, більшою мірою у тих, що пов'язані з захисною ідентифікацією зі значимими особами, ці конфлікти можуть бути руйнівними. Боротьба тих способів діяльності, які зростали разом з особистістю, і привнесених іззовні іноді призводить до діяльнісних криз.

Моральнісні ціннісні конфлікти свідчать про те, що у свідомості людини як референтні представлені дві групи осіб. В залежності від того, чи це позитивна, чи негативна референтності і від того, чи супроводжується ціннісна опозиція протилежною модальністю, вибираються способи ціннісної підтримки.

Найрідше зустрічаються випадки *суб'єктно-ціннісних конфліктів*, коли одна чи кілька цінностей мають значиму обернену кореляцію одночасно із діяльнісними і моральнісними цінностями із суб'єктно-ціннісного ядра особистості. Тут може йтися про зміну ціннісних пріоритетів особистості, про переоцінку цінностей, про зміни катарсичного характеру в залежності від змістової семантики і життєвої значимості опозиційних ціннісних груп.

Таблиця 1.

Види ціннісних конфліктів в залежності від типу кореляційного зв'язку опозиційних і суб'єктних цінностей

	<i>Діяльнісні цінності</i>	<i>Моральнісні цінності</i>	<i>Вид ціннісного конфлікту</i>
Наявність чи відсутність значимих обернених кореляційних зв'язків опозиційних ціннісних конструктів із суб'єктними цінностями	–	–	Випадковий
	+	–	Діяльнісний
	–	+	Моральнісний
	+	+	Суб'єктно-ціннісний

Ціннісна підтримка навчальної діяльності. Навчальна діяльність у порівнянні з іншими видами діяльності має ряд відмінностей, які роблять її особливою. Коли говорити про шкільне навчання, то це передусім його

відірваність від реальних потреб людини. Йдеться не лише про неймовірну відстроченість результатів, а й про низьку ймовірність або навіть відсутність у суб'єктивному сприйманні багатьох школярів зв'язку між успішністю в навчанні і життєвими досягненнями. Навчальна діяльність відрізняється не тільки від реальних життєвих діяльностей, а й від ігрової діяльності. В останній кожен учасник характеризується суб'єктивністю і свободою. Свобода полягає у можливості вибору інших діяльностей та інших партнерів, у ситуаціях, які чимось не влаштовують людину. Як правило, відчуття незадоволеності від діяльності з'являється тоді, коли людина не змогла реалізувати у ній свою суб'єктивність, не змогла отримати поцінування і визнання своїх досягнень. З цієї причини неодмінною складовою природних, а не штучних видів діяльності, є задоволення потреби у визнанні, яке пов'язується не тільки і не стільки з досягнутим результатом, а й з процесом діяльності, спілкуванням, кооперуванням, змагальністю, проміжним оцінюванням, які обов'язково супроводжують цей процес.

Сприяття реалізації потреби у визнанні штучними прийомами, штучним підняттям значимості людини у власних очах неможливо. Ситуація фактичного поділу учнів на 10% відмінників, які особистісно ростуть, і решту невідмінників, які нібито не мають природних задатків, жодною мірою не відображає реального стану речей і є винятково проявом неспроможності деяких педагогічно-методичних концепцій. Те, що більшість дорослих людей почувають себе в колі контактного оточення значно успішнішими, ніж почували у школі, підтверджує наведене положення.

З точки зору нашого розуміння особистісного росту, забезпечення суб'єкт-суб'єктних взаємин є його основою. У свою чергу умовами досягнення цього рівня стосунків є забезпечення можливості задоволення кожним учнем потреби у визнанні через розвиток його здібностей і досягнень, соціально-ціннісного обміну і рефлексії цих процесів. Окрім врахування цих умов особистісного росту, ціннісна підтримка шкільного навчання має спрямовуватися на формування здатності до переносу

сформованих здібностей на інші види діяльності, на зміцнення особистісно-ціннісних компонентів у структурі загальних здібностей, що робить їх більш гнучкими й адаптивними у сучасному світі, що стрімко змінюється.

239

Література

1. Выготский Л. С. Собрание сочинений в 6-ти т. – Т.4. – М.: Педагогика, 1984. – 432 с.
2. Эльконин Д. Б. Избранные психологические труды. – М.: Педагогика, 1989. - 560 с.
3. Моляко В. А. Стратегии решения новых задач в процессе регуляции творческой деятельности // Психол. журн., 1995. – №1. – С.84-90.
4. Музика О.Л. Криза творчої особистості: суб'єктно-ціннісний підхід до типології / Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України, 2001. – С. 63-72.
5. Науковий звіт про виконання II етапу наукового проекту „Творчість як засіб особистісного росту та гармонізації людських стосунків” (01.01.04 – 31.03.05) – Номер проекту 07.07.00092 (Державний фонд фундаментальних досліджень) – 98 с.
6. Фельдштейн Д. И. Психология развития личности в онтогенезе. – М.: Педагогика, 1989. – 206 с.